УДК 001.32

Р.Г. Зәкиева

ТАТАР ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЕ ҺӘМ ТӨБӘКНЕ ӨЙРӘНҮ ИНСТИТУТЫ ОЕШУГА 30 ЕЛ

Статья посвящается 30-летнему юбилею Института Татарской энциклопедии и регионоведения Академии наук Республики Татарстан. Особое внимание уделяется этапам становления, структуре института и научной деятельности коллектива.

Ключевые слова: Республика Татарстан, Институт Татарской энциклопедии и регионоведения Академии наук Республики Татарстан, многотомная Татарская энциклопедия, онлайн энциклопедия Tatarica.

The article is dedicated to the Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Special attention is paid to the stages of formation, the structure of the Institute and scientific activities of the staff.

Keywords: Republic of Tatarstan, Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, multi-volume Tatar Encyclopedia, online encyclopedia Tatarica.

Быел Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты оешуга 30 ел тулды. Бүгенге көндә Институт – Татарстанда һәм Россиядә энциклопедик басмалар әзерли торган әйдәп баручы фәнни-тикшеренү учреждениесе.

Институт тарихы Татарстан АССР Министрлар Советының «Татар Совет Энциклопедиясен әзерләү һәм нәшер итү турында» 1989 елның 6 сентябрендәге 339 номерлы карары нигезендә СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институты каршында оештырылган (1990) Татар Совет энциклопедиясе бүлегеннән башлангыч ала. Әлеге документ ТАССР Министрлар Советы рәисе Минтимер Шәрип улы Шәймиев тарафыннан имзалана. Бүлек 14 хезмәткәрдән тора, мөдире итеп филология фәннәре докторы Фәрит Сабирҗан улы Хәкимҗанов билгеләнә. Бүлек тарафыннан «Татар Совет энциклопедиясе» фәнни концепциясенең беренче варианты эшләнә һәм аның нигезендә татар телендә Генераль ләгатьлек әзерләнә.

1991 елда Татарстан Фәннәр академиясе оешып, аның эчке фәнни-тикшеренү структуралары булдырылганнан соң, Татар Совет энциклопедиясе бүлеге Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе составына Татар энциклопедиясе бүлеге буларак тапшырыла. Бүлек мөдире итеп тарихчы Гомәр Салих улы Сабирҗанов билгеләнә.

1993 елның 8 апрелендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Президиумы Татар энциклопедиясе бүлеген Татар энциклопедиясе институты итеп үзгәртеп кору турында карар кабул итә. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетының «Күптомлы Татар энциклопедиясен әзерләү һәм нәшер итү буенча өстәмә чаралар турында» 1994 елның 3 маендагы карары нигезендә Татар энциклопедиясе институты оештырыла (2014 елдан Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты). Институт Татарстан Республикасының фәнни-тикшеренү учреждениеләре реестрына кертелә, юридик зат статусын ала. Карарда Татар энциклопедиясе институты республикада нәшер итүгә әзерләнгән энциклопедик характердагы басмаларны, терминологик сүзлекләрне һәм фәнни сүзлек-белешмәләрне фәнни-эксперт бәяләүне гамәлгә ашыручы төп учреждение буларак билгеләнә [Энциклопедия институты...].

1998 елга Инстиут фәнни-тикшеренү һәм нәшрият учреждениесе буларак формалашып бетә. Татарстан җитәкчелеге карары белән Институтка Пушкин урамындагы бина – сәүдәгәр Крестовниковларның реставрацияләнгән йорты бирелә.

1994–2010 елларда Институт белән филология фәннәре докторы, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе академигы Мансур Хәсән улы Хәсәнов җитәкчелек итә. Бер үк вакытта ул Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе президенты вазифасын да башкара (1992–1996). М.Х. Хәсәнов – Татар энциклопедиясен булдыруга зур өлеш керткән шәхес. Мансур Хәсән улы татар җәмәгатьчелегенең Татар энциклопедиясе төзү турындагы фикерен күтәреп ала һәм аның тырышлыгы нәтиҗәсендә 1989 елның 6 сентябрендә ТАССР Министрлар Советының «Татар Совет Энциклопедиясен әзерләү һәм нәшер итү турында» карары кабул ителә. Директор урынбасары булып озак еллар Г.С. Сабирҗанов эшли (1994–2011). Гомәр Салих улы Институтка үз эшләрен тирәнтен белгән талантлы кадрларны туплый. Нәтиҗәдә 107 хезмәткәрдән торган Институт коллективы оеша. Институтның структурасы үзгәрә, аның составында түбәндәге бүлекләр булдырыла:

– тарих һәм иҗтимагый фикер бүлеге (мөдире – тарих фәннәре докторы Р.В. Шәйдуллин),

– торак пунктлар тарихы бүлеге (мөдире – тарих фәннәре кандидаты А.И. Ногманов),

– икътисад һәм халык хуҗалыгы тарихы бүлеге (мөдире – икътисад фәннәре докторы Ф.С. Зыятдинов),

– тел белеме һәм әдәбият бүлеге (мөдире – филология фәннәре кандидаты Р.Р. Мусабәкова),

– массакүләм мәгълүмат чаралары бүлеге (мөдире – тарих фәннәре кандидаты Л.М. Айнетдинова),

– фән, мәгариф һәм мәдәният бүлеге (мөдире – сәнгать фәннәре кандидаты Е.П. Ключевская)

– биология, география һәм геология бүлеге (мөдире – авыл хуҗалыгы фәннәре кандидаты Ф.Г. Борһанов),

– табигыять һәм техник фәннәр бүлеге (мөдире – физика-математика фәннәре докторы Р.Г. Усманов),

– медицина, сәламәтлек саклау һәм спорт бүлеге (мөдире – биология фәннәре кандидаты В.Г. Матросова),

– фәнни-методик эш һәм контроль бүлеге (мөдире – сәясәт фәннәре докторы Р.М. Мөхәммәтшин),

– фәнни мәгълүмат хезмәте һәм библиография бүлеге (мөдире – Р.Ф. Шәрәпова),

– иллюстрацияләр һәм картография бүлеге (мөдире – Ә.Х. Хәлиуллина),

– фәнни нәшрият бүлеге (мөдире – техник фәннәр кандидаты Р.Р. Сәләхиев),

– энциклопедия басмаларын татар телендә әзерләү бүлеге (мөдире – филология фәннәре кандидаты А.Г. Яруллина),

– редакторлар төркеме (мөдире – Г.М. Боровых).

Энциклопедиянең Баш гыйльми мөхәрририяте һәм 35 тармактан торган Фәнни мөхәрририяте оештырыла. Татар энциклопедиясен төзү эшенә танылган галимнәр, сәнгать белгечләре, архитекторлар, музыкантлар һ. б. җәлеп ителә: Мирфатыйх Зәкиев, Вахит Хаков, Хатыйп Миңнегулов, Миркасыйм Госманов, Индус Таһиров, Альфред Халиков, Яхъя Абдуллин, Кев Салихов, Гүзәл Вәлиева-Сөләйманова, Рубин Абдуллин һ. б. Казан дәүләт университеты (хәзер Казан (Идел буе) федераль университеты), фәнни-тикшеренү институтлары һәм учреждениеләре, югары уку йортлары белән фәнни хезмәттәшлек урнаштырыла.

Институт алдында түбәндәге максатлар куела: Татарстан Республикасы һәм татар халкының социо-мәдәни һәм тарихи-фәнни мирасын өйрәнү буенча фундаменталь һәм гамәли фәнни тикшеренүләр үткәрү, энциклопедик һәм монографик характердагы фәнни-тикшеренү продукциясен эшләү һәм бастыру, мәгълүматны ачыклау, системалаштыру, саклау һәм аны мәдәният һәм мәгариф киңлегенә кертү.

1994–1997 елларда «Татар энциклопедиясе»нең рус һәм татар телләрендә беренче лөгатьлекләре дөнья күрә. Лөгатьлек материаллары «Татар энциклопедия сүзлеге»н һәм күптомлы «Татар энциклопедиясе»н эшләү өчен нигез була. Рус телендә чыккан сүзлектә 17 меңгә якын мәкалә Татарстанның тарихын, дәүләт төзелешен, физик-географик һәм административ-территориаль бүленешен, үсемлекләр һәм хайваннар дөньясын, шәһәр һәм авыллары тарихын, республика халыкларының икътисади, фән-техника, мәгариф, сәнгать өлкәләрендә ирешкән казанышларын һ. б. яктырта. Мәкаләләрнең күп өлеше татар халкының күренекле шәхесләренә багышлана. Шулай ук Татарстан җирлегендә хезмәт иткән яисә, аннан читтә яшәсәләр дә, фәнни-иҗади, иҗтимагый-сәяси эшчәнлекләре белән Татарстанга, татар халкы

тормышына, мәдəниятенә өлеш керткән башка милләт вәкилләре хакында да күп мәгълүмат тупланган. Сүзлектә Татарстан Республикасы авыллары һәм башка торак пунктлары турында мәгълүмат бирелә, аларның татарча исемнәре язылa. 1999 елда Лондонда 30 мең данә тираж белән «Татар энциклопедия сүзлеге» («Татарский энциклопедический словарь») нәшер ителә. Шул ук елның 3 ноябрендә китапны тәкъдим итү була. Әлеге чарада Татарстан Республикасы президенты М.Ш. Шәймиев, Татарстан Республикасы премьер-министры урынбасары И.К. Хәйруллин, Казан мэры К.Ш. Исхаков, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе президенты һәм Татар энциклопедиясенең баш мөхәррире М.Х. Хәсәнов катнаша. Минтимер Шәймиев чыгышында китапка уңай бәя бирә: *Татар энциклопедия сүзлегенең дөньяга чыгуы – күптән көтеп алынган вакыйга. Каюм Насыйри, Шиһабетдин Мәрҗани, Ризаэддин Фәхреддин традицияләрен дәвам итүче фәнни интеллигенциянең тормышка ашкан хыялы. Без Татарстанның гаять зур фәнни потенциалы турында сөйләү белән генә чикләнмәдек, ә эшебез белән нинди саллы хезмәт булдырырга сәләтле икәнебезне күрсәтә алдык* [Институт Татарской энциклопедии...]. Татар телендә сүзлек 2002 елда дөнья күрә. Аның табигыять, техника, гуманитар фәннәр, халык хуҗалыгы, мәдәният өлкәләренә караган өлешләре яңа мәгълүмат, өстәмәләр белән тулыландырыла. 2005 елда «Татар энциклопедия сүзлеге»н әзерләгән өчен Институтның бер төркем хезмәткәрләренә Татарстан Республикасының Фән һәм техника өлкәсендә дәүләт бүләге бирелә.

«Татар энциклопедия сүзлеге»нә таянып, «Татар энциклопедиясе» күптомлыгы эшләнә. 2002 елда Татар энциклопедиясенең рус телендә беренче томы дөнья күрә. Соңгы алтынчы томы 2014 елда төгәлләнә. Татар телендә энциклопедиянең беренче томы – 2008 елда, соңгы алтынчы томы 2021 елда нәшер ителә. «Татар энциклопедиясе» күптомлыгы Татарстан Республикасы Президенты М.Ш. Шәймиевнең 1997 елның 10 февралендәге Указы һәм республика хөкүмәте раслаган программа нигезендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе институты тарафыннан әзерләнә.

Татар энциклопедиясе – татар халкының һәм Татарстанның иң борынгы заманнардан безнең көннәргәчә тормышын дөрес һәм күпьяклы чагылдырган универсаль милли басма. Энциклопедиягә фәкать татар халкы һәм күпмилләтле Татарстан тарихы белән турыдан-туры бәйләнеше булган вакыйгалар һәм фактлар гына сайлап алына. Татар энциклопедиясенең беренче томы рус телендәге вариант нигезендә эшләнсә дә, эчтәлеге һәм күләме ягыннан аннан аерыла, бигрәк тә шәхесләргә, әдәбият, сәнгать, икътисад, сәнәгатькә, авыл хуҗалыгы, торак пунктларга, район, шәһәр муниципаль берәмлекләренә һ. б. караган мәкаләләр яңа мәгълүмат белән тулыландырыла.

Рус һәм татар телләрендәге «Татар энциклопедия сүзлеге»ннән һәм «Татар энциклопедиясе» күптомлыгыннан тыш, Институт тарафыннан төрле универсаль энциклопедик һәм фәнни-белешмә

басмалар чыгарыла, алар арасында «Татарстан: иллюстрацияле энциклопедия» («Татарстан: иллюстрированная энциклопедия», 2013), «Татарстан: кыскача иллюстрацияле энциклопедия» («Татарстан: краткая иллюстрированная энциклопедия», 2015), «Татарстан Республикасының юкка чыккан торак пунктлары: белешмәлек» («Исчезнувшие населенные пункты Республики Татарстан: справочник», 2016), «Россия Федерациясендә татарлар тупланып яшәгән төбәкләр» («Регионы компактного проживания татар в Российской Федерации», 2016), «Казахстан татарлары: энциклопедик белешмәлек» («Татары Казахстана: энциклопедический справочник», 2016), «Татарстан Республикасының табигате һәм табигый байлыклары: иллюстрацияле энциклопедия» («Природа и природные ресурсы Республики Татарстан: иллюстрированная энциклопедия», 2017), «Әдәби Чистай. Энциклопедия» («Чистополь литературный. Энциклопедия», 2017), «Татарстан Республикасының дәүләт һәм муниципаль символлары» («Государственные и муниципальные символы Республики Татарстан», 2017) «Татарстан Республикасының торак пунктлары: иллюстрацияле энциклопедия», 1, 2 т. («Населенные пункты Республики Татарстан: иллюстрированная энциклопедия», т. 1, 2 , – 2018, 2021), «Татарстанга – 100 ел» иллюстрацияле энциклопедик очерклар» («Татарстану – 100 лет: иллюстрированные энциклопедические очерки», 2019), «Мәңге яшә, газиз Ватаныбыз!» («Цвети, священная земля моя!», 2020), «Татарстанның сәяси эшлеклеләре: биографик язмалар» («Политические деятели Татарстана: биографические очерки», 2020), «Күренекле шәхесләр» мультимедиалы буклет-коммуникаторы («Выдающиеся личности» мультимедийный буклет-коммуникатор, 2022) [Күренекле шәһесләр...], Мәхмүт Гәрәев: хәрби, галим һәм җәмәгать эшлеклесе» (тууына 100 ел тулу уңаеннан): мәкаләләр җыентыгы» («Махмут Гареев: военный, ученый и общественный деятель» (к 100-летию со дня рождения: сборник статей, 2023) һ. б. күрсәтергә мөмкин. 2014 елда Татар энциклопедиясе институты «Татарстан: иллюстрацияле энциклопедия»се өчен «Иң яхшы энциклопедик басма» номинациясендә «Елның иң яхшы китаплары» конкурсы лауреаты була.

Хәзерге вакытта Институтта дүрт фәнни-тикшеренү һәм нәшрият үзәге, электрон-цифрлы ресурслар бүлеге эшли:

– энциклопедистика үзәге (мөдире – тарих фәннәре докторы Р.В. Шәйдуллин),

– регионнарны өйрәнү һәм социомәдәни тикшеренүләр үзәге (мөдире – тарих фәннәре кандидаты Л.М. Айнетдинова),

– татар диаспорасын өйрәнү үзәге (мөдире – тарих фәннәре кандидаты Б.Л. Хәмидуллин),

– Кама фәнни үзәге (мөдире – филология фәннәре докторы Н.М. Вәлиев).

Институт белән тарих фәннәре докторы, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе Рамил Миргасим улы Вәлиев (2010–2015), тарих

фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясе академигы Искәндәр Аяз улы Гыйләҗев (2015–2024), сәнгать фәннәре кандидаты, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе Эльмира Мөнир кызы Галимова (2024 елдан) җитәкчелек итә.

Бүгенге көндә Институтта «Ватан тарихы» юнәлеше буенча аспирантура эшли. Институт даими рәвештә үз фәнни җыентыкларын нәшер итә. Институт коллективы «Үзбәкстан татарлары энциклопедиясе», «Каюм Насыйри энциклопедиясе», «Татарстан галимнәре – фән докторлары» фәнни белешмәлеге һ. б. фәнни хезмәтләр әзерли. Институт тарафыннан татар дөньясында тирән эз калдырган һәм төрле өлкәләрдә дан казанган шәхесләр турында видеороликлар циклы әзерләнде. Әлеге проектның максаты – халкыбызның танылган уллары һәм кызларының тормыш юлын, иҗатын, казанышларын төрле яклап яктырту һәм халыкка җиткерү.

И.А. Гыйләҗев инициативасы белән Институтта Tatarica онлайн энциклопедиясе проекты эшләнә башланды. Tatarica онлайн энциклопедиясе – мультимедиалы универсаль интернет-ресурс. Проект «Татар халкының милли үзенчәлеген саклау» Татарстан Республикасы дәүләт программасы кысасында Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты тарафыннан тормышка ашырыла. Институт Татарстан һәм татарлар турында иң тулы фәнни мәгълүматны интернет челтәренә урнаштыру өстендә эшли. Проектның максаты – Татарстан Республикасы һәм татар халкы турында ышанып кулланырлык актуаль, бай мәгълүмат тупланмасы булдыру. Электрон энциклопедия «Татар энциклопедиясе» күптомлыгы мәкаләләренә нигезләнеп эшләнә. Мәкаләләр татар һәм рус телләрендә урнаштырыла. Китап версиясеннән аермалы буларак, онлайн энциклопедиядә мәкаләләргә күләм һәм сан ягыннан чикләр куелмый. Материаллар эзлекле рәвештә тулыландырыла һәм актуальләштерелә. Бу эш проект командасы тарафыннан башкарыла, кулланучыларның, википедиядәге кебек, турыдан-туры үзгәрешләр кертү мөмкинлеге юк. Мәкаләләр документлар, фото-, видео-, аудиоматериаллар, диаграммалар, таблицалар, схемалар, архив чыганаклары һәм башка медиаресурслар белән бергә бирелә [Фазлиахметова, 2018, с. 64]. Татар онлайн энциклопедиясе кулланучылар өчен беренчел чыганаклар белән эшләү, аларны анализлау, мөстәкыйль куллану мөмкинлеге тудыра. Шулай итеп, Татарстан һәм татар халкы турындагы ышанычлы мәгълүмат дөньяның төрле почмакларында яшәүче киң җәмәгатьчелеккә ике телдә ирештерелә.

Татарстан Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты татар телен саклап калуга, тарихи үткәнебезне дөрес аңлатуга зур өлеш кертә. Институтның үз өлкәләрендә зур уңышларга ирешкән, тирән белемле фәнни хезмәткәрләре аерым игътибарга лаек.

Институтның милли энциклопедистика өлкәсендәге эшчәнлеге Татарстан Республикасы Рәисе Рөстәм Нургали улы Миңнеханов һәм

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе президенты Рифкать Нургали улы Миңнеханов тарафыннан даими яклау һәм игътибар таба.

Быел, 2024 елда, Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты берничә юбилей датасы – татар һәм рус телләрендә Татар энциклопедиясен булдыру буенча беренче дәүләт программасы кабул ителүнең 35 еллыгын, Институт оешуның 30 еллыгын, рус телендә «Татар энциклопедия сүзлеге» чыгуның 25 еллыгын, һәм рус телендә 6 томлы «Татар энциклопедиясе»нең алтынчы томы чыгуның 10 еллыгын билгеләп уза.

Әдәбият

Институт Татарской энциклопедии. URL: http://www.ite.antat.ru/scince/prezent.shtml (мөрәҗәгать итү көне: 31.10.2024).

Күренекле шәхесләр. URL: https://tatarica.org/application/files/8016/6082/1483/Shehkheslehrebez.pdf (мөрәҗәгать итү көне: 011.11.2024).

Фазлиахметова Г.И. Онлайн-энциклопедия как просветительский проект: особенности реализации // История России и Татарстана: итоги и перспективы энциклопедических исследований. Матер. ежегодной региональной науч.-практ. конф. (г. Казань, 8 июня 2018 г.). Казань, 2018. С. 63–68.

Энциклопедия институты. URL: https://tatarica.org/tat/razdely/tp-mkal/enciklopedik-instituty (мөрәҗәгать итү көне: 31.10.2024).

Зәкиева Резеда Госман кызы,
ТР ФА М. Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе
һәм төбәкне өйрәнү институты
фәнни хезмәткәре